

Magyar olvasáskultúra a Kárpát-medencében

Elsősorban a téma jelentősége miatt kérek egy kis figyelmet az Új Pedagógiai Szemle olvasóitól a közelmúlt egyik kiadványa számára. A *Magyar olvasáskultúra határokon innen és túl* értékét előítélet-ozlató szerepében látom. A kérdés *Vörösmarty* nyomán az, miként megyen manapság előre a magyarnak megmaradás és a korszerű gondolkodás kialakulásának ügye a könyvek által itt, a Kárpát-medencében.

A pedagógusok tudják, hogy egy társadalom állapotát nem kielégítő csak gazdasági megközelítésből levezetni. Ahhoz ismerni kell, milyen állapotban van kultúrája. Ahogy *John L. Galbraith*, az amerikai liberális megfogalmazta, ilyen feladatokhoz a kutató szemében *Marx*nak és *Max Weber*nek kezet kell fognia. De mondhatnánk a gazdasági és kulturális elemző- és magyarázóelv egyesítésének időszerűségéről azt is, hogy a szemléleti kézfogásnak *John Stuart Mill* és *Friedrich Nietzsche* között kell végbemennie.

Huszonöt-harminc évvel ezelőtt kezdett bele ilyen jelképes kézszerítésba a maga szerény eszközeivel a *magyar olvasáskutatói iskola*. Számos kiadványban, előbb az országhatáron belül, majd nemzetközi kitekintésben. Nagy szorgalommal és a tárgy iránti tudós alázattal, változatos, sokszor egyenesen szellemes módszerekkel mutatták ki e szakemberek, milyen különbségek vannak a kulturális szokásokban, olvasói és nem olvasói ízlésben a) Budapest és vidék, b) a nagyváros, a kisváros és a falu, c) az ország nyugati és keleti fele, d) az életkor, e) az iskolai végzettség, f) a szociokulturális háttér, g) a vallásos és nem vallásos környezet, de talán még h) a világnézetek szerint is. Voltak megismételt és más-más időben egymástól függetlenül elvégzett, de rokon szellemű vizsgálatok is, amelyek segítségével a kutatók a részleteket 1. országos ízléstérképbe rendezték, 2. hosszmetzetben mutatták ki az átalakulást, 3. s ezek alapján megalkothatták a befogadást ízléstípusait is.

Az első nemzetközi összehasonlítást – ismereteim szerint – magyar-francia viszonylatban végezték el. Eredményeit magyar társszerzőként *Józsa Péter* publikálta, még 1981-ben. Bő évtizedre rá, 1991-ben és 1992-ben jegyzett ugyancsak magyar társszerzőként *Lőrincz Judit* két munkát a magyarok és finnek olvasáskultúrájának összevetése tárgyában. A határon túli magyarság olvasáskultúrájáról első ízben 1985-ben jelent meg összeállítás. Ez helyi szerzők eltérő célú és értékű résztanulmányait, terepmunkáit tartalmazta. E kötetet *Gereben Ferenc* szerkesztő gondozta.

A legtermékenyebb kutatói közösség az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központjában működött. Itt kifejezetten munkássága alapján vált jól ismertté – más érdemes szakemberek társaságában – *Kamarás István*, *Gereben Ferenc*, *Lőrincz Judit*, *Nagy Attila*, *Vidra Szabó Ferenc*.

Az első igazi összehasonlítást a könyv szerepéről a Kárpát-medencei magyarság életében – szokásaiban, értékrendjében – ugyanebbe a körbe tartozó kutatók végezték el 1991-ben. A „Magyar olvasáskultúra határokon innen és túl” négy

tanulmányt tartalmaz Székelyföld, Csallóköz és a Jászság összesen négy kisvárosának (Székelyudvarhely, Dunaszerdahely, Hatvan és Jászberény), valamint hét községének 460 lakosáról. (Egyes kérdések esetében a válaszadásra bevont családtagokkal 1420 főre duzzadt fel a minta. E mintát a magyarság átlagánál magasabb iskolai végzettség jellemzi. A válaszolók zöme középkorú. Így az olvasói összkép is kedvezőbb, mintha a felmérést reprezentatív mintán végezték volna el.)

A kutatást *Juhász Gyula* akadémikus, az OSZK főigazgatója tette lehetővé, aki egyúttal a magyarságkutatási programot is vezette haláláig. A könyv maga a Telesi László Alapítvány *Kiss Gy. Csaba* által vezetett Közép-Európa Intézetének kiadásában jelent meg. A kötet a vizsgálat első szakaszának tanulságait közvetíti. A második kutatási szakasz terepvizsgálatait azóta befejezték. Az elemzés a vajdasági és a kárpátaljai magyarság egy tömbben élő részére, valamint különböző tájegységek sórványmagyarságára terjedt ki. Ebből a körből a nyelvetvesztés előtti utolsó társadalmi pillanatban nyertek a kutatók adatokat, ismereteket az olvasási szokásokról. A munkálatok második szakaszának anyagát 1994-ben publikálják.

Az olvasáskutatók az első menetben tehát arra voltak kíváncsiak, hogy olyan társadalmi csoportok, amelyek különböző országokban élnek, de közös nyelvel, valamint közös kulturális hagyományokkal (is) rendelkeznek, milyen arányban és milyen módon vegyítik kultúrájuk, értékrendjük összetartozó és elkülönülő jegyeit.

A legnagyobb terjedelmű dolgozatot *Gereben Ferenc* írta (9–74. o.). Ő a három minta felnőtt tagjainak értékrendjét, identitástudatát, olvasási szokásait hasonlította össze. *Nagy Attila* a középiskolások olvasási kultúrájának és nemzeti azonosságtudatának összefüggéseit mutatja be (75–122. o.). *Vidra Szabó Ferenc* pedagógusjelöltekről gyűjtötte össze, hogy értékrendjükben milyen helyet foglal el a kultúra, a művelődés, az olvasás – ezektől elválaszthatatlanul – a magyarságtudat (123–148. o.). *Lőrincz Judit* ennél szűkebb kérdést vizsgált meg ugyanebben a körben: a tanítójelöltek olvasmányainak szerkezetét (149–164. o.).

Mielőtt a tanulmányok sorrendjében haladva fölidézném a kutatás fontosabb adatait, megállapításait, föl kell hívnom az olvasó figyelmét egy módszertani sajátosságra. A kutatás során az adatokat számítógéppel összegezték, a dolgozatok az anyagot az eredményül kapott elemzési táblázatok szerint folszeletelve csoportosítják. *Hiányzik a kötetből az összefoglalás.* E feladat az olvasóra marad, aki azt a mozaikkirakás technikájával végezheti el. Ezért kétféle megközelítést ajánlhatok az érdeklődőknek. Vagy az elmélyült olvasást jegyzeteléssel, vagy a célra irányított szemelgetést. Aszerint, kit mi érdekel.

A mű hézagpótló, a feldolgozás korrekt és a vizsgálat lehetőségei között alapos. Szemlélete távol áll a témával könnyen összepárosítható nacionalizmustól – arra legfőjebb *Nagy Attila* retorikája utal –, és mivel a mű informatív, segíthet olyannak látni a felnőtt olvasót, tanítójelöltet, diákot, amilyenek saját életviszonyaik között a valóságban.

Mit tanulhatunk *Gereben Ferenc*től? Előrebocsátva a lényegét: az európai modernizációs trend ellentmondásos olvasásszociológiai jellemzői mindhárom mintavételi környezetben érvényesülnek. Ezek a következők: 1. Az olvasás a maga egészében teret vesz a tömegkommunikációval, más metszetben a képi kultúrával szemben. 2. Előretér a tömegkultúra, amely háttérbe szorítja a minőségi könyvek befolyását az olvasási kultúrán belül. 3. E folyamatban a modernizációtól – a polgárosodás, a városiasodás és az iparosodás vívmányaitól – tudatosan elzárt térségek le vannak maradva, de sem a régió önálló, saját szerű kulturális hagyományai, sem a magyarságtudattal összefüggő családi kulturális stratégiák (például a gyerekeket korán rászoktatják az anyanyelven való tudatos olvasásra) nem képesek e folyamatot megmásítani. Az természetesen kívül esett a vizsgálat kompeten-

ciáján, hogy milyen olvasáskultúrán túli feltételekkel lehetne feltartóztatni e minőségi lejtőn való végigcsúszást.

Hatvan és környékének értékegyüttese a legpragmatikusabb. Közelebb áll a hétköznapi élethez és a haszonnélvőséghez, mint a másik két régió. Jellemzi az itt élőket a gyakorlatias beállítódású információéhség, amelyet szak-, ismeretterjesztő és hobbikönyvekkel elégítenek ki. *Gereben Ferenc* a magyarországi minta felfogását „*földhözragadtan kispolgári*”-nak jellemzi. Itt a leggyengébb az olvasás presztízse is, mégpedig a fiatalok között inkább, mint szüleik körében. A jázsági olvasó a krimik, a szerelmes történetek és a kalandregények „masszívan kommersz együttesét” részesíti előnyben.

A nemzeti önszemléltre nézve, valamint a magyarság előtt álló jövőt illető lehangelő adatokat ugyancsak a hatvani mintából nyerték a kutatók. „Van-e valami, amire Ön különösen büszke?” – hangzott az egyik kérdés. Válaszaikban a magyarországi megkérdeszettek egyáltalán nem említették nemzeti hovatarozásukat, tehát hogy magyarok, vagy hogy megőrizték anyanyelvüket. Viszont „A magyarságkép negativisztikus megközelítésével csak Magyarországon találkozunk” – írja a szerző. Ez a 14,6 százalékos negatív vélemény inkább a városokban, mint a falvakban jellemző; az így megfogalmazott feleletek jobbára a 40 éven aluliak, illetve a szellemi foglalkozásúak között születtek.

Az ország jövőjét illetően is a magyarországi válaszadók a legborúlátóbbak. Soraikban kétszer annyi a teljesen borúlátó (22 százalék) és feleannyi a feltétlen derülátó (9 százalék), mint Székelyföldön vagy a Csallóközben. Az előre látható fölemelkedési kudarc mellett nyilatkozott Magyarországon a megkérdezett fizikai dolgozók 40, a szellemi foglalkozásúak 33 százaléka. (A minta más szociális csoportjai, például a diplomások, bizakodóbbak.) Megállapítható, hogy a derülátás mértéke mindhárom területen egyenesen arányos a nagyobb tájékozottsággal, olvasottsággal és a magasabb ízlésszinttel.

Dunaszerdahelyen és környékén az értékrendszer az érvényesülési vágyat és a türelmességet ugratja élre. Ez kombinálódik a kultúra iránti erős érdeklődéssel, valamint határozott polgári önérzettel. Érdemes megemlíteni, hogy szlovák kutatók szerint is e régió magyar lakossága a szlovákoknál toleránsabb, és általában nyitottabb a polgári intézményekre és értékekre (vö. Európai Utas, 1992. 2. sz.). A Csallóközben a kommercialitások elé helyezik az értékkrangsorban a történelmi témákat és a szépirodalom jobb minőségű alkotásait. E régió művelődési szokásaiban első helyen az újságolvasást, második helyen a szépirodalom olvasását találjuk.

Mindhárom régióban az olvasottsági listán legelől *Jókai* életműve áll, az ifjúsági könyvek között pedig az Egri csillagok az éllovas.

Székelyföldön a mintába bekerült személyeket „tradicionális, a kisebbségi lét szorításában társadalmi mimikrit is felvállaló, 'premodern' értékvilág jellemzi”. Székelyföldön erős a vallásosság (80 százalék, szemben a másik két régió 60 százalékával), s ez a tény az olvasmányválasztásban is visszatükröződik. A vizsgálati adatok az olvasás magas presztízséről vallanak. Itt olvassák a legtöbb klasszikust és a legtöbb olyan szépirodalmi vagy ismeretterjesztő művet, amely hozzájárulhat saját sorsuk, létértelmezésük tisztázásához. Ilyenek *Sütő András*, *Raffay Ernő*, *Tőkés László* művei, az *Erdély története*, valamint a *Magyarnak lenni – magyarnak maradni* című kötet.

Fejezzük be a leírást *Gereben Ferenc* összegző megállapításával: „Míg Magyarországon a könyv ma elsősorban olyan használati tárgy, amely egyszerre andalító és ajzószer, valamint praktikus és profán segédeszköz, addig kisebbségi helyzetben a hagyományos értékrendben gyökerező, a kulturális hagyományt is az identitás-tudat erősítésére felhasználó magatartás szinte szakrális szimbóluma.” Erre utal,

hogy Székelyföldön a könyvet széles körben adják baráti alapon kézről kézre. Ugyancsak a régió könyvéhségét jelzi, hogy lakóinak szegénysége ellenére is a székely családok járnak élen a nagy mennyiségű – és olykor igen jelentős összegű – könyvvásárlásban.

Mi a helyzet a középiskolások között? Nagy Attila adatai szerint e korosztályokban az ízléstípusok közelebb állnak egymáshoz, mint a felnőtt olvasók körében. Ezzel szemben az olvasási szint különbségeiben meghatározó az iskolatípus. „Az igazi vízvonal a gimnázium, az eltérő tanterv s az óraszámok magasabb szintje.” Lényegesebb ennél, hogy mindhárom régióban él és hat a közös irodalmi hagyomány s általa a magyar kulturális összetartozás tudata, érzése, ismeretanyaga. (Ez a határon túl annak is köszönhető, hogy szép számmal vannak magyar nyelvű családi s kisebb mértékben magyar nyelvű könyvtárak.)

Az ízléslejtőn azonban e korosztályok is végiggördülnek. Az utóbbi évtized során a könnyed szórakoztató műfaj kedveltsége Magyarországon megötszöröződött, s az olvasmányoknak mintegy a felét teszi ki. Ilyen arányt mutat a csallóközi olvasmányszerkezet is, éles ellentétben Székelyfölddel, ahol eleven az igényesebb olvasás: a romantika és a klasszikusok becsülete. E két olvasmánykörnek az említési aránya itt eléri a 41,2 százalékot, szemben a lektúrák kedveltségének 23,8 százalékaival.

Érdeemes kiemelni Nagy Attila nemzeti azonosságtudatos csoportosító adatai közül, hogy „Erdélyben épült ki az elmélyült történelem- és hagyományismereten alapuló irodalomcentrikus, a megmaradás zálogát jelentő nemzettudat” (111. o.), ami nem más, mint a szlovákiaiánál hátrányosabb etnikai-szociális helyzetre adott közösségi ön- és énerősítő kulturális válasz.

A tanítójelöltekről ketten is értekeztek. Vidra Szabó Ferenc e – főként a középosztályból származó – fiatalokról kimutatja, hogy a kisebbségi pedagógusjelöltek tudatosabban készülnek a pályára, mint a magyarországiak. Ők úgy fogják fel a pedagóguspályát, mint lehetőséget a társadalomtudatos nevelésre, a magyar kultúra terjesztésére. A kutató tömör ítélete szerint a székelyudvarhelyiek *hivatást*, a nyitraiak *szakmát*, a jászberényiek főként *foglalkozást* választottak a tanítóság vállalásával.

A kisebbségi létben természetes módon jut fontos szerep az olvasásnak mint az önképzés legfontosabb formájának. Mindhárom helyen a klasszikus regényeket szeretik a legtöbben. Jászberényben e kategóriát a kedveltségi listán versek és modern regények követik, Nyitrán versek és szórakoztató regények, Székelyudvarhelyen a kalandregények és a modern szépirodalmi művek.

Ezt a képet *Lőrincz Judit* a tanítójelöltek félévi olvasmányainak elemzésével egészítette ki. Megállapítása szerint olvasmányaik csak módjával – időrendi lemaradással – jelzik az európai értéktrendet: a regény lassú visszaszorulását, a dokumentumirodalom lassú térnyerését, valamint az ismeretterjesztő irodalomra való kikerülhetetlen ráutaltságot. Mindhárom régió tanítójelöltjei – többnyire fiatal nők – elsősorban érzelmi élményeket keresve olvasnak, túlnyomórészt szépirodalmat. E téren a jászberényiek a legigényesebbek, közöttük találta a kutató a kortársi szépirodalom értékeire legfogékonyabb olvasókat. Ezzel szemben a székelyföldi pedagógusjelöltek olvasmányainak összetétele a legigénytelenebb, egyben a leghagyományosabb is.

Nyomatékosan fel kell hívni a figyelmet, hogy sem a diákok, sem a tanítójelöltek nem érdeklődnek a szomszédos népek irodalma iránt. Ezen belül már-már teljesen hiányzik az érdeklődés a romániai mintában a román, a szlovákiai mintában a cseh és szlovák irodalom iránt.

Úgy illik, hogy – jobb híján – a recenzens egészítse ki általános tanulságokkal e szakkönyv adta élményeket. Megkísérlem. Azt találtam a legérdekesebbnek, hogy az európai kultúra átalakulási mélyáramának hatása – több áttétellel persze – a magyar nyelvi végvidékeken is érvényesül. Az is nyilvánvaló, hogy nem automatikusan és nem befolyásolhatatlanul. A tudatos ráhatásnak igenis van mozgástere. Az is kiderül azonban, hogy csak könyvkultúrával 1. a magyarságtudatot fenntartani legfőlőbb ideig-óráig lehet, 2. a szellemi modernizáció általános hatásától elszigetelve vagy attól éppen csak, hogy megérintve – a könyvkultúra konzervatív, provinciális vonásai erősödnek fel.

A magyarországi pedagógusnak erősen föl kell figyelnie rá (ha még nem vált volna saját tapasztalatai nyomán meggyőződésévé), hogy – e könyv adatai szerint is – a kultúra áthagyományozásának bejáratott formái – az iskola, a könyvtár és a családi mintaadás – mennyire elerőtlenedtek a 90-es évekre. Elsősorban Magyarországon. Ennek olvasásszociológiai következményei közé tartozik, hogy e pillanatban semmi sem állja hatásosan útját a kis szellemi befektetésre támaszkodó műfajok befolyásának, sőt további térnyerésének. Ugyanakkor nincs megoldva a szakmai tudás korszerűsítésének az az útja sem, amelyet a fejlettebb országokban a non-fiction már meggyökeresedett olvasói felhasználása jelent.

Ezért teljesen jogos Nagy Attila tünődő kérdése: „Tudjuk-e elég mélyen, hogy csupán a magyar azonosságtudattal megerősödvé nem lehet Magyarországnak minden más nemzettel szemben egyenlő félként fellépni?” Az általa egyetértően idézett megállapítást eredetileg egy angol szakértő fogalmazta meg, aki az anyanyelvűség megőrzését és a korszerű – európai szintű – műveltség egyidejű megszerzését ajánlotta gyógyírtnak a határon túli magyarság számára.

(Gereben Ferenc–Lőrincz Judit–Nagy Attila–Vidra Szabó Ferenc: Magyar olvasáskultúra határokon innen és túl. Közép-Európa Intézet, Budapest, 1993. 180 o. Hungaria extra Hungariam 2.)